Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308
(CDLXXVIII) 478
February -2024
Volume-B

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

SPECIAL ISSUE ON

New research trends in ancient south Indian art and Iconography - Rock Paintings, caves, stupas, chaityagrihas, temples and sculptures

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Executive Editors
Dr Arvind Sontakke
Dr.Subhash Benjalwar

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar PUBLICATIONS Amravati (M,S)

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February , -2024

ISSUE No - (CDLXXVIII)478 -B

New research trends in ancient south Indian art and Iconography - Rock Paintings, caves, stupas, chaityagrihas, temples and sculptures

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Executive-Editors
Dr. Arvind P. Sontakke
Dr.Subhash Benjalwar

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© **All rights reserved with the authors & publisher**

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	बदामीचे चालुक्यकालीन लेणी	प्रा. डॉ. मुळे ए. बी.	1
2	तेर येथील मंदिर स्थापत्य	प्रा. डॉ. अरुण बावा	3
3	शिव: प्रतिभा	प्रा. डॉ. भालेराव गोविंद पद्माकर	5
4	पट्टदक्कल येथील पापनाथ मंदिराचे मंदिर स्थापत्य व मूर्ती शिल्पे यांचा अभ्यास	श्री गणेश नरसिंग सातालोलु	7
5	प्राचीन भारतीय मुर्ती निर्मितीची साधने	प्रा.डॉ.गंगणे अमोल उत्तमराव	12
6	जांब येथील देवीचे मंदिर स्थापत्यकला	डॉ.हनुमान मुसळे	15
7	मराठवाड्यातील वेरूळ लेण्याचा इतिहास	प्रा. सुरेश कातळे	20
8	विदर्भातील वाकाटक कालीन मूर्तीकलेचा विकास	डॉ मीनल खेरडे	24
9	महाराष्ट्रातील अजिंठा-वेरूळ आणि त्रिरश्मी लेणी- "एक ऐतिहासिक व भौगोलिक अभ्यास"	प्रा.डॉ. रूपवते गणेश दादासाहेब	28
10	अचलेर येथील शिवमंदिर	डॉ. शिला स्वामी – हिरेमठ	31
11	बौद्ध स्तूप आणि गांधार शिल्प यांच्यातील परस्पर संवाद	प्रा. शिल्पा विश्वरूपे , प्रा. आर्किटेक्ट श्वेता सराफ	34
12	सातवाहन काळातील दक्षिण भारतातील स्तूप	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी , डॉ. सुभाष गणपतराव बेंजलवार	39
13	भुलेश्वर मंदिर : इतिहास आणि वास्तुकला	सुहास नाईक	43
14	सारनाथ सिंहस्तंभ शिर्ष	प्रा. सुर्यकांत फकिरा जाधव, प्रा. डॉ.शिरीष शिवाजीराव आंबेकर	46
15	धाराशिव जिल्ह्या : शिवमंदिराचा एक ऐतिहासिक वारसा	सुनिल सुधाकरराव सुर्यवंशी	49
16	यक्षिणी ते सुरसुन्दरी	सौ. तेजस्विनी सचिन पाठक	54
17	परभणी जिल्हयातील शौर्याचा वारसा – वीरगळ	प्रा.डॉ. उध्दव उमाजी राऊत	60
18	श्रीगोंदा तालुका परिसरातील मंदिर स्थापत्य कला	शेलार विवेक भागचंद	62
19	नरनाळा किल्ल्यावरील व्दारशिल्पे	डॉ.किशोर मारोती वानखडे	65

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXVIII) 478-B
ISSN : 2278-9308
February 2024

सातवाहन काळातील दक्षिण भारतातील स्तूप

डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, श्री छ. शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा
डॉ. सुभाष गणपतराव बेंजलवार
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

प्रस्तावना:

दक्षिण भारताच्या सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये सातवाहन सत्तेचे मोलाचे योगदान आहे. इ स.पू.२३० ते इ. स.२३०पर्यंतदक्षिण भारतावर सातवाहनांची सत्ता राहिलेली आहे. सातवाहन राजांनी परकिय सत्तेची लढा देऊन आपले स्वतःचे राज्य निर्माण केले.तत्कालीन परकीय शक, यवन आणि पल्लव या सत्तांचा पराभव करून दक्षिण भारताच्या बहुतेक भागावर व मध्य भारतातही काही काळ स्वतःचे राजकीय वर्चस्व निर्माण केले होते. यामुळे सातवाहन काळात आर्थिक भरभराटी येऊन राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळाली. आर्थिक सुबत्तेमुळे सातवाहन काळात वास्तुकलेच्या क्षेत्रात एक नव्या युगाला प्रारंभ झाला. सातवाहन काळामध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये नागरी वस्तू व धार्मिक वस्तूची निर्मिती झालेली आपणास दिसून येते. बौद्ध विहार, चैत्य व स्तूप हे मोठ्या प्रमाणात कोरले गेलेले दिसून येते. बौद्ध स्तूप निर्मितीला सातवाहन काळात खूपच चालना मिळाल्याचे दिसते. अमरावती, नागार्जुनकोंडा, घाटशीळ, संकाराम, गोली, जग्गय्यपेट्ट आदी ठिकाण स्तूप बांधली गेलेली दिसून येतात

स्तूप म्हणजे अर्धगोलाकृती कबर किंवा थडगे होय. मृत बौद्ध भिक्षूंच्या रक्षा अस्थीवर स्तूप उभारत. माती, विटा व दगड यांच्या बांधलेला एक गोलाकार ढिगारा म्हणजे स्तूपाचे प्राथमिक स्वरूप होय. गौतम बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या भक्तांनी त्यांच्या अस्थि,रक्षा, केस, दात आधी अवशेष विभागून घेतले आणि राजगृह वैशाली, कपिलवस्तू, कुशीनगर आदी नगरामध्ये ते जमिनीत करून त्यावर स्तूप बांधले. बुद्धांच्या जीवनातले विशेष प्रसंग जेथे घडले श्रीवस्ती, राजगृह, वैशाली आणि सारनाथ इतेही त्या घटनेचे स्मारक म्हणून स्तूप बांधले गेले. ही आठ स्थळे "अष्टमहास्थाने" म्हणून बौद्ध वाङ्मयात ओळखण्यात येतात. अर्ध गोलाकार ढिकाऱ्याला अंडा असे नाव होते या ठिकाणाच्या माथ्यावर एक चौरस कट्टा असे त्याला हर्मिका म्हणत त्याच्याभोवती वेदिका नावाचा कटडा असे व त्याच्या डोक्यावर एका खांबावर यष्टि छत्रावली उभारीत. पूजेसाठी स्तूपाला प्रदक्षिणा पद घालण्याची पद्धत होती व त्यासाठी लागणारा प्रदक्षिणामार्ग तयार करण्यासाठी स्तूपाच्या ढिगाऱ्याभोवती,मधे थोडेसे अंतर सोडून एक उंच कटडा उभारत या कठड्याला मुख्य दिशेकडे तोंड करून चार प्रवेशद्वारे असून ती तोरणाने सजवलेली असत याशिवाय स्तूपाच्या नजदीकच ध्वजस्तंभही उभारलेली आढळतात. सम्राट अशोकाने भारत व अफगाणिस्तानात ८४००० स्तूप बांधल्याचा उल्लेख आहे स्तूपांचा वारंवार जीर्णोद्धार केला जाईल स्तूपांचा पुनरुद्धार झालेला आहे. स्तूपांची पूजा पुष्पे, धूप, दीप इत्यादींनी केली जाईल स्तूपात समोर दिवा सतत तेवत ठेवणे पुण्यप्रद मानले जाईल व त्यासाठी दानही केले जाई. स्तूपाची संबंध आकृती म्हणजे जगाची प्रतिकृती समजण्यात येई. जोते किंवा तळाचा चौथरा हा भूलोक मानला तर त्यावरील अर्धवर्तुळका अंड हे आकाश होय.गगनापर्यंत भिडणारा मेरूमांदार म्हणजे स्तूपाच्या माथ्यावरील हार्मिका, हाच देवलोकही समजण्यात येई. सर्व जगत ज्या अक्षाभोवती फिरते ते अक्ष म्हणजे 'यष्टी' या यष्टीवर असणारा सात छत्रे म्हणजे सप्तस्वर्ग प्रत्येक छत्र एका एका स्वर्गाचे निदर्शक होय. दक्षिण भारतातील स्तूप स्थापत्याची निर्मिती साधारणतः इ. स. पू.२०० ते इ. स.२०० परींच्या कालावधी दरम्यान झालेली असावी.

संशोधनाचीउद्दिष्टे:

१) सातवाहन काळातील स्तूप स्थापत्यकलेचा अभ्यास करणे.
२) सातवाहन काळातील स्तूप स्थापत्य कलेचे वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.

अमरावती स्तूप:

अमरावती स्तूप हा आंध्र प्रदेशातील गुंटूर जिल्ह्यातील अमरावती गावात आहे.असे मानले जाते की हा स्तूप शृंगकाळात बांधला होता ज्याच्या बांधणीसाठी बराच वेळ लागला आणि २००वर्षे पूर्ण झाला.अमरावती स्तूपाच्या उभारणीत उत्कृष्ट कारागिरीचा वापर करण्यात आला आहे. अमरावती स्तूपाचे बांधकाम पूर्ण झाले तेव्हा ते संपूर्ण भारतातील एक अद्वितीय वास्तुकला होते.अमरावतीच्या विशालतेमुळे आणि विशिष्टतेमुळे सातवाहन राज्यकर्त्यांची राजधानी करण्यात आली आणि स्तूप चुनखडीने सुशोभित करण्यात आला आणि परमेश्वराची मूर्ती बुद्ध आणखी चांगल्या पद्धतीने बनवला गेला.

अमरावती स्तूप हे सांची स्तूपासारखेच दिसते, स्तूपाच्या शीर्षस्थानी सामान्यतः एक प्रचंड गोलाकार घुमट किंवा वेदी बांधलेली असते ज्यावर भगवान बुद्ध आणि त्यांच्या शिकवणीची प्रतिमा कोरलेली असते. अमरावती स्तूपाला प्रत्येकी ९५फूट चार विशाल आणि मजबूत खांबांच्या मदतीने आकर्षक आकार देण्यात आला. अमरावती स्तूप घंटा आकारात बांधलेला आहे. या स्तूपात दगडाऐवजी संगमरवरी वापरण्यात आला आहे.या अवशेषांच्या आधारे असे म्हणता येईल की, अमरावतीतील स्थापत्य आणि शिल्पकलेचा उत्कृष्ट वापर करण्याची शैली अद्वितीय होती. इथून मिळालेल्या मूर्तींची कोमलता आणि भाव अतिशय अनोखे आणि अतिशय सूक्ष्म आहेत जे समजणे थोडे कठीण आहे.प्रत्येक मूर्तीचे स्वतःचे महत्त्व, वैशिष्ट्य आणि आकर्षण असते. कमळाच्या फुलाचे चित्रण अतिशय आकर्षक पद्धतीने करण्यात आले आहे. अमरावतीच्या स्तूपावर एकाच वेळी अनेक दृश्यांचे चित्रण हे या काळातील शिल्पकलेचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. बुद्धाच्या मूर्तींमध्ये मानवाऐवजी प्रतीकांचा वापर करण्यात आला आहे, यावरून अमरावती शैली मथुरा शैली आणि गांधार शैलीपेक्षा जुनी असल्याचे दिसून येते.

नागार्जुनकोंडा स्तूप:

नागार्जुनकोंडा हे बौद्ध धर्माचे वास्तविक आंतरराष्ट्रीय केंद्र होते. येथे सहाशे मोठ्या आणि चारशे छोट्या कलाकृतींचे अवशेषही या ठिकाणी सापडले होते. नागार्जुनकोंडाची स्थापत्यशैली जवळच्या अमरावतीच्या कलेशी मिळतेजुळते आहे आणि दोन्ही एकाच नावाने ओळखल्या जाऊ शकतात म्हणजेच 'कृष्णा व्हॅली शैली'. इथला मुख्य स्तूप, जो ७० आणि १०० फूट रुंद आहे, तो एका उंच प्लॅटफॉर्मवर बांधण्यात आला होता , त्यावर चढण्यासाठी पायऱ्याही बनवल्या होत्या. सडपातळ खांबांच्या पंक्ती असलेल्या 'अयाक वेद्या' आणि सिंहांच्या पुतळ्यांनी संरक्षित केलेले साधे प्रवेशद्वार किंवा तोरण ही आंध्रातील इतरत्र आढळत नसलेल्या स्तूपांची वैशिष्ट्ये आहेत. कोरीव कला किंवा दगडांचे नक्षीकाम हे या कलेचे अतुलनीय उदाहरण आहे.इज येथे मुख्यतः वापरला जाणारा हलका हिरवा दगड जीवनातील विविध दृश्ये चित्रित करण्यासाठी विशेषतः योग्य होता. या दगडांवर कोरलेल्या चित्रांच्या आधारे, समकालीन (इ.स. दुसरे-तिसरे शतक) बौद्ध धर्म आणि कला यांचा अभ्यास करण्यास मोठी मदत होऊ शकते. यामध्ये चित्रित केलेली अनेक दृश्ये संस्कृत बौद्ध साहित्यातील कथा आणि घटनांमधून घेण्यात आली आहेत. याशिवाय, येथील अनुराधापुरा (श्रीलंकेप्रमाणे) येथेही अनेक बौद्ध मूर्ती स्मारकांच्या पायाभोवती बसविण्याची प्रथा आढळून आली आहे. येथील शिल्पकलेमध्ये खांबांच्या रांगा विशेष लक्षवेधी आहेत, कारण हे वैशिष्ट्य आंध्र प्रदेशातील संक्रमणकालीन काळात बांधलेल्या मंदिरांच्या कलेचाही एक भाग आहे.

१९५४ मध्ये, नागार्जुनकोंडा येथून दोन संगमरवरी स्लॅब सापडले होते, जे भारत सरकारने सिंगापूरमधील संग्रहालयात पाठवले आहेत. यातील एका प्लेटच्या मध्यभागी बोधिद्रुम कोरलेले आहे, ज्यावर बौद्ध त्रिरत्न दाखवले आहे. दुसऱ्या प्लेटमध्ये मगधचा राजा बिंदुसाराचा बुद्धांना भेटण्यासाठीचा प्रवास दर्शविला असावा. यामध्ये राजाला चार घोडे ओढलेल्या रथात बसलेले दाखवले आहे. काही पायदळ रथाच्या पुढे चालत आहेत. ही दृश्ये अतिशय मनोरंजक आहेत आणि अतिशय नैसर्गिक पद्धतीने चित्रित करण्यात आली आहेत.

घाटशीळ स्तूप :

घाटशीळ येथील स्तूप विटांनी निर्मित असून बांधकामांची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण होती. स्तूपाच्या केंद्रभागी विटांचा चौरस असून मध्यभागी यष्टी करिता मोकळी जागा होती. या केंद्राकृती चौरसभोवती चार चौकोन, त्याच्या बाहेर दोन वर्तुळाकार विटांचे बांधकाम आतल्या बाजूने सम आकारात विभाजित केले होते. हा संपूर्ण भाग आतून पोकळ असून ही

जागा मातीचा भराव टाकून मजबूत केली होती. वर्तुळाकार बांधकामाच्या सभोवताल ५.५ मीटर रुंदीची भक्कम विटांची भिंत असून याद्वारे स्तूपाचा आतील मातीचा भराव उत्कृष्टपणे सरंक्षित केला गेला होता.

स्तूपाच्या मध्यभागातील उत्खननात अलेक्झांडर री याला तुटलेल्या छत्रयष्टीचे अवशेष, एक शिशाचे नाणे, पंचकोनी आकाराचा स्फटिक मणी इत्यादी अवशेष प्राप्त झाले. खालच्या स्तरातील उत्खननात री याला मातीचे करंडक आढळले. या पात्राच्या आत लहान आकाराची चमकदार दगडी मंजुषा व्यवस्थित ठेवली होती. या ममानिकांचे ंजुषेच्या आंत षट्कोनी स्फटिक मणी, पाच अर्ध-मौल्यवान दगडी मणी, मोत्यांचे मणी, सुवर्ण-पुष्प आणि अस्थी अवशेष इत्यादी प्राप्त झाले. उत्खननातून प्राप्त अवशेषांनुसार असे निदर्शनास येते की, घंटाशाला येथील स्तूपाचा दर्शनी भाग अलंकृत होता. स्तूपाच्या सभोवताली प्रदक्षिणा पथ असून चार दिशेस आयकस्तंभ होते. स्तूपाच्या भोवताली विखुरलेल्या शिल्पांवरून घंटाशाला स्तूपाला दगडी वेदिका असावी, असे अलेक्झांडर री याचे मत आहे. स्तूपाच्या उत्खननात प्राप्त अलंकृत वेदिका स्तंभ आणि आयकस्तंभाचे अवशेष अमरावती शैलीप्रमाणे असून कोरीव आणि रेखीव अलंकरणाने परिपूर्ण आहेत. उत्खननात अनेक अलंकृत दगडी स्तंभअवशेष प्राप्त झाले. या स्तंभाचा दर्शनी भाग उठावदारपणे कोरला असून स्तंभावर पूर्णकुंभामधून कमळपुष्प, पाने आणि लता इत्यादी अत्यंत सूक्ष्मरीतीने अलंकृत केले आहेत. अष्टकोनी आकाराच्या दुसऱ्या स्तंभावर संभवत: राजसिंहासन, त्यावर दोन बाजूंस दोन कमळपुष्प दाखविले आहेत. राजसिंहासनाच्या मागे एक स्तंभ आणि स्तंभावर दोन प्राणी दोन दिशेस तोंड करून बसले आहेत. स्तंभावरील रेखीव धर्मचक्र दक्षिणेतील बौद्ध कला आणि अमरावती शैलीचे यथार्थ चित्रण प्रस्तुत करते. घंटाशाला स्तूपा नजीकच्या जलाटेश्वर मंदिरातून प्राप्त झालेला एका षट्कोनी आकाराच्या स्तंभाचा भाग संभवत: स्तूपाच्या वेदिकेचा भाग असावा. या स्तंभावर अर्ध-कमळपुष्प अंकित आहेत. घंटाशाला येथील अलंकरण सांची स्तूपसदृश्य असावे, असे उत्खननकर्त्यांचे मत आहे.उत्खननात एक दगडी अलंकृत बुद्धपाद शिल्प प्राप्त झाले. शिल्पाचा संपूर्ण भाग कमळपुष्पांनी नक्षीकृत असून मध्यभागी पदचिन्हे आहे. या पदचिन्हांवर रेखीव धर्मचक्र सुशोभित असून अन्य बौद्ध चिन्हे अलंकृत आहेत. हे शिल्पदेखील अमरावती येथील महास्तूपातून प्राप्त शिल्पासारखे आहे. आंध्र प्रदेशातील अन्य स्तूपांप्रमाणे घंटाशाला येथील स्तूपाचा दर्शनीय भाग शुभ्र हस्तिदंती रंगाच्या चुनखडी दगडांनी अलंकृत केला होता.
काळाच्या ओघात स्तूपाची दुरवस्था होऊन स्तूपाची दगडी शिल्पे स्थानिक गावकऱ्यांनी विविध कामांत उपयोगी आणल्याचे दिसून येते. स्थानिकांनी घरांच्या बांधकामासाठी लागणाऱ्या चुन्याकरता येथील शिल्पे वापरल्याने स्तूपाचे अलंकरणीय अवशेष पूर्णपणे नष्ट झाले. त्याचप्रमाणे उर्वरित स्तूपाचे आयकस्तंभ, वेदिकेचे स्तंभ, स्तूपावरील आच्छादलेले शिल्प इत्यादींवर उत्तर-मध्ययुगीन काळातील शिल्पे कोरल्याचे परिसरात ठिकठिकाणी दिसून येते.घंटाशाला येथील स्तूप आंध्र प्रदेशातील महत्त्वपूर्ण स्तूपांपैकी एक होता. हा स्तूप पूर्वी समुद्र किनाऱ्याजवळ स्थित असल्याने सातवाहन काळात या स्थळाला व्यापारी भेट देत असावेत. प्राचीन काळात घंटाशाला हे दक्षिण भारतातील एक प्रसिद्ध बौद्ध क्षेत्र होते. घंटाशाला येथील शिल्पांच्या विषयवस्तूवरून हा स्तूप संभवतः इ. स. दुसऱ्या शतकात निर्माण झाला असावा, असे वाटते.

इतर स्तूप:

दक्षिण भारतामध्ये संकाराम या ठिकाणी अतिशय मोठे अखंड स्तूप कोरलेली सापडतात. इ.स. पूर्व पहिले शतकातील मानले जातात. नंतरच्या काळातील काही स्तूप विटा व माती पासून बनवलेली सापडतात. याशिवाय गुंटूर जिल्ह्यातील कोलारू नदीच्या तटावर गोली नावाच्या ठिकाणी एक स्तूप सापडलेला आहे. जो अमरावती कला शैलीसी मिळता जुळता आहे. पिल्लेरू नदीचा ताटावर जग्गय्यपेट्ट्या ठिकाणी एक स्तूपसापडलेला आहे. ज्याची निर्मिती इसवी सणाच्या पहिल्या शतकापासून ते पाचव्या शतकापर्यंत झालेली दिसून येते. या स्तूपावर शिल्पाअंकल अतिशय सुंदर पद्धतीने करण्यात आलेली आहे. याशिवाय अलीकडील काळामध्ये फनेगिरी या ठिकाणी स्तूपांचे अवशेष सापडलेले असून या स्तूपाच्या भोवती तोरण द्वार सापडलेली आहेत.

निष्कर्ष:

१) दक्षिण भारतातील स्तूपांची निर्मिती ही इ.स. पूर्व दुसरे शतक ते इ.स. दुसरे शतक या कालावधीमध्ये झालेली दिसून येते.

२) दक्षिण भारतामध्ये अमरावती, नागार्जुनकोंडा, घाटशीळ, संकाराम, गोली, जग्गय्यपेट्ट, फणेगिरीआदी ठिकाण स्तूप बांधली गेलेली दिसून येतात

३) दक्षिण भारतीय स्तूपावरील कोरीव काम व मूर्तिकला शैली ही गांधार व मथुरा कला शैलीपेक्षा पूर्वीची असलेली दिसून येते.

४) दक्षिण भारतातील स्तूप निर्मितीमध्ये सातवाहन बरोबरच इश्वाकू, पल्लव आदी राजांनी आपले योगदान दिलेले दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१) माटे मधुकर श्रीपाद, प्राचीन भारतीय कला, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर,१९७४.

२) देगलूरकर गो. बं., प्राचीन भारत इतिहास आणि संस्कृती, अपरांत, पुणे, २०१५.

३) मोरवंचीकर रा. श्री., सातवाहन कालीन महाराष्ट्र

४) बाशम ए. एल., अद्भुत भारत, शिवलाल अग्रवाल अँड कंपनी, आग्रा.

५) झा डी. एन., श्रीमाळी एस.एम. प्राचीन भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय,दिल्ली २०१६